

vovaniko
Hurtom.com

про Україну

з гонором

і гумором

ВІЙНИ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ З РОСІЄЮ

СЕРІЯ:
ПЕРЕМОГИ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЗБРОЇ

Годі
скиглити!
Шануймося!

ВІКТОР БРЕХУНЕНКО

ВІЙНИ

українських козаків

з Росією

до часів Богдана Хмельницького

Київ 2007

Серія: “Перемоги української зброї”

Брехуненко Віктор. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. – Київ, 2007. – 64 с.

Книга в науково-популярному викладі оповідає про одну із притлумлених сторінок української історії – війни українських козаків з Московією до часів Богдана Хмельницького. Подано хронологію збройних сутичок, розглядаються мотиви козацьких вторгнень у межі московських земель, відтінено внесок козацтва в переможні війни Речі Посполитої з Московською державою. Докладно описано знаменитий рейд гетьмана Петра Сагайдачного на Москву 1617 р.

Для всіх, хто цікавиться історією українського козацтва та минулим України загалом.

Затверджено до друку
рішенням Вченої ради Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
як науково-популярне видання

Усі права застережено. Передрук будь-якої частини цього видання у будь-якій формі та будь-яким способом, зокрема й електронним, без письмової згоди авторів проєкту заборонено

Переднє слово

Якщо морські й сухопутні перемоги козаків над турками й татарами міцно закарбувалися в історичній пам'яті українців, то про не менш блискучі звитяги, здобуті козаками під час походів на Московію/Росію, широкому загалові мало що відомо. Воно й не дивно! Адже стосунки українських козаків з московитами донедавна належали до найретельніше приховуваних раніше сторінок нашої історії.

Таку невтішну ситуацію спровокував той факт, що саме в козацькі часи нашої північно-східній сусідці вдалося накинути ярмо на відновлену козаками ж у середині XVII ст. Українську державу. Перегодом, у міру бруталного нищення української державності, інтелектуальна еліта Московії заходилася навколо ідеологічного обґрунтування своїх заходів. Робилося це не без допомоги декого з запопадливих вихідців з України: таких у нас, на жаль, ніколи не бракувало. Вже з XVIII ст. пропагувалася теорія, згідно з якою козацтво, мовляв, лише про те й мріяло, як би віддати свою державу в руки московського царя! У подальшому ця теорія обростала різними удосконаленнями, а за часів СРСР була взагалі доведена до абсурду. Виявляється, українці тільки для того й з'явилися на Земній кулі, щоб негайно забажати розчинитися серед росіян. Міф з таким підтекстом не одне десятиліття через освіту, пресу, радіо й телебачення втовкмачувався в голови українців та росіян. Замовчувалися будь-які події, які не вписувалися в офіційний канон, а там, де обійти їх було несила, справно працював механізм фальсифікації. Так, до невпізнанності

були спотворені на папері й у масовій свідомості образи усіх тих, хто боровся за незалежність України, наприклад козацьких гетьманів Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Пилипа Орлика чи патріотів ХХ ст.

Відповідно, з історії козацько-московських стосунків по живому вишматовували цілі сторінки, які суперечили наскрізь фальшивому твердженню про те, що українське козацтво завжди снило й бачило, як би його опинитися під владою московського царя.

Насправді Московія не тішилася серед козаків жодним сентиментом. Тобто – дивилися вони на Московську державу так само, як і на інших своїх близьких і не дуже сусідів. Була вона для них одночасно і джерелом можливої платні за військові дії проти татар, і об'єктом здобичницьких нападів, і зятим супротивником під час війн, які вели з нею Литва та Річ Посполита. Як піддані короля Речі Посполитої козаки охоче воювали на його боці, зі смаком пустошачи московські землі. Більше того, зазвичай козацькі загони так захоплювалися цією справою, що їх важко було звідти відкликати навіть після офіційного завершення тієї чи іншої війни. Козаки зятятю штурмували московські фортеці, демонструючи високі зразки військового мистецтва. А знаменитий рейд Петра Сагайдачного до Москви в 1618 р., під час якого до козацьких ніг впало щонайменше 9 фортець, уславив цього гетьмана не менше, ніж його знаменитий штурм турецької фортеці Кафи (1616 р).

Тож історія козацько-московських стосунків до Богдана Хмельницького наповнена здебільшого прикладами військової конфронтації, у якій розчинялися поодинокі епізоди тимчасового співробітництва проти татар, співробітництва, за яке козаки без зайвої скромності вимагали дзвінку монету.

Перші сутички

Контакти між українським козацтвом і Московією зародилися дуже рано, ще наприкінці XV ст. У ті передсвітанкові часи своєї історії козаки традиційно оцінювали усіх близьких сусідів насамперед крізь призму можливостей для свого невибагливого військового здобичництва, не більше. Напади з метою захоплення зброї, різноманітних товарів, харчів вважалися цілком нормальним, законним способом роздобути “козацький хліб”. Це відповідало загальним уявленням тогочасних людей про всіх тих, чиїм професійним заняттям була військова справа. Підживитися коштом сусіда, особливо ж традиційного противника, вважалося тоді цілком пристойною справою для усіх вояків. Тим паче для козацтва, яке виникло в степовому підчерев’ї України – Південній Київщині та Східному Поділлі, – де в повітрі постійно висіла небезпека татарських набігів.

Без зброї в руках вижити тут було несила, що привчало не тільки до оборони, а й до пошуку вояцького щастя на території противника. Сповнене небезпеки й пригод життя на прикордонні вчило цінувати військову здобич та будь-яку можливість її роздобути. Тому козаки з однією міркою підходили до усіх сусідів, незалежно від їхнього етнічного походження та релігії. Не дивно, що й на Московію козаки поглядали “скоса”, винятково як на ймовірне джерело здобичі “*през шаблю*”. Бо й з якого б це дива воно мало б бути інакше?

Перша нагода підлатати свої статки московським добром виникла в козаків на зламі 1488–1489 рр. Тоді вони пограбу-

Козача сторожа. Худ. С. Васильківський. 1890–1900-ті рр.

вали московських купців, які поверталися з Криму. У 1490 р. об'єктом козацького нападу стали вже московські послы, які прямували до Криму. Пожитися було чим, оскільки Москва аж до 1685 р. регулярно платила Кримові багату данину – щорічні “упоминки”. У 1493 та 1497 рр. ситуація повторилася: козаки знов до нитки обдерли чергових московських послів. Відтоді на цілих півтора століття напади українських козаків на московські й кримські посольства стають звичним явищем. Не допоможе їй перенесення посольського маршруту, який вів з Москви до Кримського ханату, далі на схід від козацьких країв. До середини XVII ст. жодне посольство, яке прямувало з Туреччини чи Криму до Москви й навпаки, не могло бути спокійним за свою долю.

Дуже швидко козаки перейшли й до серйозніших справ. На початку XVI ст. вони вдаються до перших походів на територію Московії. Поштовхом для цього стало затяжне військово-політичне протистояння між Московією та Великим князівством Литовським, до складу якого тоді входила більша

частина українських земель. То вибухаючи війною, то тліючи в прикордонних збройних конфліктах та дипломатичних атаках, це протистояння не вщухало мало не століття. У такій ситуації залучення козаків до військових дій було лише справою часу, бо українська еліта вважала Московську державу своїм лютим ворогом і завзято воювала проти неї.

Прискорила залучення козацьких загонів до війни з Московією активна участь у московських кампаніях черкаського й канівського старости Остафія Дашковича, відомого своїми тісними зв'язками з козацтвом та голосними виправами на татар. Саме О. Дашкович витягнув козаків у 1515 р. в їхній перший антимосковський похід. Об'єктом атаки стала Чернігово-Сіверщина, яка тоді перебувала у складі Московії. Найцікавіше, що похід було здійснено спільними козацько-татарськими силами. Їх очолював син кримського хана. Це був перший приклад поєднання зусиль козаків і татар проти Москви, дарма, що він був ніби "штучно організований" О. Дашковичем. У подальшому козаки не раз повертатимуться до цієї ідеї.

Організатори походу О. Дашкович та київський воєвода Андрій Немирич ставили перед собою політичну мету – відвоювати у Московії Чернігово-Сіверщину. Однак все зіпсували татари. Вони кинулися грабувати місцеве українське населення, якому не залишалося нічого іншого, як чинити шалений опір. А відтак про те, щоб воно добровільно зреклося московського царя й наново стало підданим великого литовського князя, вже не могло бути й мови. Довелося організаторам походу розпрощатися з амбіційними планами й ні з чим вертати додому, проклинаючи на чім світ стоїть своїх горе-союзників.

У 1521 р. козаки, ймовірно, взяли участь у черговому нападі О. Дашковича на Московію. Цього разу вже українське військо було помічником у татар, для яких той похід видався навдивовижу вдалим. Достатньо сказати, що вони дійшли

ледве не до самої Москви. Царя Василя III огорнув такий жах, що він полишив напризволяще свою столицю й від'їхав на північ. Під час рейду О. Дашкович спробував хитрістю оволодіти Рязанню. Не пощастило. Міська сторожа виявилася пильною й не дала українському війську непомітно підкраситися до мурів.

Під час Стародубської війни 1534–1537 рр. О. Дашкович знову залучив козаків до походів на Московію. Свідчення про них дуже скупі. Відомо лише, що вони були успішними. У 1635 р., наприклад, О. Дашкович, зібравши 3000 козаків, *“довго й широко московські землі воював”*.

Чергова Московська війна, яка вибухнула у 1558 р. й тривала 28 років, ще сильніше втягнула до своїх перипетій козацтво. До його послуг Литва звернулася вже в 1561 р., й відтоді козаки безвідмовно служили проти Москви. 15 листопада 1561 р. напередодні наступу царського війська на Полоцьк великий литовський князь наказав набрати за платню козаків на службу. Ті не забарилися. Вже наступного року вони взяли активну участь у військових діях. Перебуваючи у загоні остерського старости Филона Кмити, козаки разом з іншими вояками спершу вщент розгромили московський загін, який прямував з Чернігова до Остра. Далі Ф. Кмита оволодів Черніговом, а потім, поповнивши своє військо двомастами козаками, завдав поразки загонові князя Мещерського. Відтак козаки з Ф. Кмитю вирушили на Стародуб і розбили по дорозі ще два загони московитів. Під час боїв один московський воєвода загинув, а інший потрапив до полону.

У 1563 р. на московське прикордоння ходив з канівськими козаками черкаський і канівський староста князь Михайло Вишневецький, двоюрідний брат знаменитого князя Дмитра Байди-Вишневецького. У виправі брали участь і білгородські татари. Загонові вдалося попустошити околиці Новгород-Сіверського й Почепа, захопити багату здобич, а

Козак зі здобиччю. Худ. Ю. Коссак. 1884 р.

також бранців. Після походу Москва здійняла страшенний галас, вимагаючи відшкодувати збитки, знайти й стратити винних. Проте жодні подібні заяви не могли зупинити козаків, і в наступні роки вони постійно шарпали московську територію.

Влітку 1567 р. козацькі підрозділи у складі загонів князів Костянтина Вишневецького, Януша Збарзького, Романа

Сангушка раптовим нападом розгромили московське військо біля озера Суші, успішно воювали у районі Вітебська, Ули, Кріси, Леплі, Кривина, добре зарекомендували себе в розвідці, сторожовій службі, на будівництві укріплень. Історичні джерела зберегли колоритні прізвища й імена деяких козаків: Богдан Телиця, Іван Олізарович, Богдан Косич, Григорій Оскерко, Семен Біруля (чом не далекий “пращур” Мартина Борулі!).

Усього у військових діях 1562–1569 рр. проти Москви взяло участь понад тисячу козаків. Їм уряд уперше зобов’язувався заплатити, вписавши їх до спеціального документа – реєстру. Це стало поворотним пунктом у козацькій історії, давши початок довгому процесу визнання козацтва як “людей лицарських”, котрим у нагороду за військову службу має бути гарантовано особливий суспільний статус.

Козаки у Московській війні короля Стефана Баторія

Наступний відрізок війни з Москвою – кампанії 1579–1581 рр. – козаки розпочали вже як піддані короля Речі Посполитої, утвореної з Польщі та Литви згідно з Люблінською унією 1569 р. До всього у 1578 р. король Стефан Баторій провів свою знамениту реформу, запровадивши тепер уже постійний козацький реєстр – 500 душ. Реєстровці вважалися особами, що перебували на службі у короля й за це користувалися привілеями, які підносили їхнє правове й суспільне становище над рештою козаків, не кажучи вже про міщан та селян. Відтоді головною метою козацтва стає боротьба за поширення реєстру на всіх козаків. Паралельно розвиватиметься культ короля як покровителя й заступника козацтва від зазіхань шляхти. Пізніше цей культ виявиться надійним щепленням від усіялих промосковських агітацій.

Стефан Баторій обмежив реєстр п'ятьма сотнями. Решта козаків опинилася за умов мирного часу ніби поза законом. Але відновлення військових дій на московському фронті внесло свої корективи в становище козацтва, бо війна вимагала залучення куди більшої кількості озброєного люду. Отож король – хотів він того, чи ні, – мусив розпорядитися про набір козаків до війська понад реєстр. А відтак склався такий шкідливий для Варшави і такий милий для козаків прецедент. Тим, хто свого часу не потрапив до “золотого списку”, цього тільки було й треба, бо ж не випадало кидати своє лицарство й покірно вертатися до стану міщан чи селян, звідки свого часу вони вирвалися, подавшись “козакувати”. Тепер

Король Стефан Баторій. Худ. В. Стефанівський

сама доля дарувала їм ще один шанс. А там, дивись, король побільшить реєстр або потребуватиме їх для якоїсь іншої війни. До речі – її, за потреби, можна й самим спровокувати, хоча б тими ж таки своїми виправами на турків і татар.

Отож козаків умовляти довго не довелося. Вони відразу посунули на Московську війну. Вже під кінець 1578 р. їх у різних місцях бойових дій налічувалося понад півтори тисячі.

Зокрема, під Оршею у розпорядженні Ф. Кмити перебувало 900 чоловік. Поміж них був на чолі 500 козаків Гаврило Біруля, син згадуваного вже Семена Бірулі. Загони по 100 чоловік очолювали Корнило Пожевальський, Федір Кишевич, Григорій Шелуня, Костянтин Величко. Крім того, під Полоцьком розмістилося 300 козаків, у замку Дінемборк під орудою Бориса Жаби – теж триста, в інших місцях ще 400.

На початку 1579 р. один з козацьких загонів оволодів замками Кашцяни й Красне на території Білорусі. Перегодом чимало козаків взяло участь у таких успішних для Стефана Баторія військових операціях, як облога Полоцька, штурм Туровля та замку Сокіл. Туровль двічі штурмували винятково козаки на чолі з Мартином Курою. За другим разом замок був захоплений. Сокіл упав після особливо кривавих боїв. Паралельно козаки під загальним керівництвом Ф. Кмити здійснили спустошливий рейд Смоленщиною, спаливши до двох тисяч сіл.

Без козаків не обходилася жодна з крупних військових операцій і в наступному 1580 р. Наприкінці квітня–травня реєстрові козаки на чолі зі старшим Яном Оришовським вибралися походом на Чернігово-Сіверщину. Входили вони до складу війська князя М. Вишневецького, у якому, крім них, були особисті воїни князя, а також татари. Військо дійшло до Стародуба й Почепа, захопило в полон 3 тис. душ та відігнало 10 тис. голів худоби. Успішний рейд під Смоленськ зробив зі своїм загonom Григорій Біруля. Филон Кмита з козаками розбив на Смоленщині восьмитисячне вороже військо. Та найбільше користі від козаків було під Великими Луками.

Похід Стефана Баторія під це місто був центральною подією кампанії 1580 р. Для того, щоб у кінцевому рахунку фортеця впала, чимало зробили й українські козаки. Відзначилися вони вже на підступах до Великих Лук. Саме козаки Гаврила Бірулі забезпечили королівському війську перемогу під сусідніми замками Веліж та Усвяти. Спершу козацький загін

окопався поблизу Веліжа, відрізавши московитам дорогу до Великих Лук. Потім неочікуваним кидком козаки вщент розгромили один з московських загонів. Захоплений у полон боярин зізнався, що залога замку нічого не знає про наближення основних сил противника, відає лише про козаків. Відтак раптова атака, до якої козаки вдалися разом з королівським військом, швидко досягла успіху. Оборонці здалися. Невдовзі впав замок Усвяти.

До Великих Лук окремі козацькі загони підійшли в авангарді королівського війська. Це були підрозділи Сверговського, Димка та Гаврила Бірулі. Козаки брали активну участь у штурмі міста, звично виконували сторожову службу, займалися розвідкою. Під час розвідувальних операцій вони далеко заглиблювалися на московську територію.

Наступного року козаки так само відзначилися по всьому фронту військових дій. Князь М. Вишневецький сам особисто їздив у козацькі краї, де зібрав під свої стяги *“все лицарство низове”*, разом – 1,5 тис. козаків. Військо човнами піднялося Дніпром до Пропойська. По дорозі до нього приєдналися загони інших придніпровських староств. Останніми наспіли реєстровці на чолі зі своїм старшим Яном Оришовським.

Військо взяло курс на Трубчевськ й після стрімкого штурму оволоділо цим замком. Тим часом московські воєводи зібрали кілька тисяч вояків і рушили назустріч. Бій відбувся на переправі через річку Судость. Наблизившись до річки, московити відразу кинулися в атаку, бо виявили, що частина ворожого війська переправилася, а козаки залишилися ночувати на іншому березі. Але М. Вишневецький швидко оговався, навів лад і відбив перший наступ. Незабаром підійшли козаки й не залишили московському війську жодних шансів. У тому бою наклало головами близько 1,5 тис. московитів.

Черговий успішний рейд по Московщині здійснив Филон Кмита. Цього разу його підрозділи, поміж якими були й набрані ним козаки, входили до складу війська Миколи Радзи-

Московський ратник. *Гравюра 1579 р.*

вила, сина віленського воєводи. Під час маршу козацькі заго-ни рухалися по боках основного війська, віддаляючись від нього на 8-10 км й пустошачи околиці. Московити за наказом Івана Грозного уникали відкритого бою. Тому військо дійшло аж до Волги й тріумфально повернулося до Пскова, де вже розгорнулися основні події.

Облога королем Стефаном Баторієм Пскова, яка розпо-чалася в кінці серпня, поставила останню крапку в Москов-ській війні. Місцевій залозі, яка налічувала до 50 тис. чоловік,

протистояло королівське військо чисельністю до 40 тис. Козаків традиційно використовували як для облоги й штурму, так і для дошкульних нападів на сусідні московські території тощо. Козаки самотужки здобули місто Красногородок, ходили під Опочку, надавали інші цінні послуги. Зокрема, козак Залізо привів 21 вересня до короля полонених, захоплених аж під Новгородом. Наприкінці жовтня він таки спіймав московських гінців, які крадькома вийшли із Пскова і вже зуміли таємно просочитися через королівський табір.

Не позбавляли себе козаки і мирських утіх, особливо дівочих. 27 вересня двоє італійців з королівського війська купили у якихось козаків двох дівчат. За кожну з них було віддано по рушниці. Однак дівки зовсім не палали бажанням змінити “прописку”, далєбі сумніваючись, що з італійцями їм буде так само весело, як з козаками. Піднявся страшенний гвалт, і дівчат мусили відпустити.

Сам Псков вистояв, але це вже не мало особливого впливу на результати війни. Москва її програла. Загальна перемога Речі Посполитої сприймалася козаками і як власний успіх. Московська війна дала потужний поштовх зростанню чисельності козацтва, підштовхнула короля до створення цілком легальних козацьких військових формувань, що мало далекосяжні наслідки. Водночас довготривала війна проти Москви закріпила в козацькому середовищі сприйняття московитів у першу чергу як супротивника, до того ж такого, якого перемагають.

На початку січня 1582 р. королівське військо рушило додому. Однак не так просто було викурити з Московії козаків. Пізнавши смак спустошення московських земель, вони не квапилися припиняти цього свого улюбленого заняття. Дійшло до того, що окремих козацьких загонів не знали де шукати, так вони заглибилися у ворожу територію. Подібне траплятиметься й під час усіх подальших війн з Московією. Це краще, ніж що інше, свідчить про справжнє ставлення козацтва до нашої північної сусідки.

Козацькі напади на прикордоння Московії

Закінчення війни з Річчю Посполитою не розв'язало для Московії проблеми дошкульних козацьких нападів. Втративши по війні підстави для законного (війна ж бо!) спустошення обжитих і добре облаштованих у господарському сенсі західних земель Московської держави, українські козаки не заспокоїлися. Вони спрямували свої зусилля на інший напрямок – на погано заселене й слабо контрольоване державою степове прикордоння Московії у верхів'ях Сіверського Дінця, Дону та Осколу, а також на широку смугу нічийного степу, яка тягнулася далі на південь аж до Азовського моря.

Цей степ, який називали Подем, був тоді майже не залюднений. Через нього сновигали татарські орди для нападів на внутрішні московські землі. Москва не мала сил для швидкої колонізації навіть прилеглого Поля, не кажучи вже про дальнє. А маховик української народної колонізації розкручуватиметься тут пізніше, з 30-х рр. XVII ст.

Відтак козаки почували себе в Полі та на московському прикордонні немов риба у воді. З 1580-их рр. вони постійно внаджуються сюди, штурмують і руйнують тутешні фортеці, грабують купців, нападають на посольства, які прямують з Москви до Криму й Туреччини та у зворотному напрямкові. Очікування від українських козаків розбійництва на “великій дорозі” стає звичним для всіх і кожного, так чи інакше причетного до московського прикордоння та Поля. Остерігаються всі: посли, гінці, купці, мешканці містечок і сіл навіть донські козаки.

Напад. Худ. Ю. Брандт

У 1585 р. українські козаки біля гирла р. Багатий Затон вихором налетіли на московську польову сторожу, виставлену для оповіщення про раптову появу нападників-татар. У 1588–1589 рр. загони отаманів Мишака та Семена Колпакова *“ходять по Дінцю та Осколу, і по Дону і громлять государевих людей”*. Тоді ж на Дону й Волзі вправлялися в розбійництві українські та донські козаки під орудою отамана Бориса Татарина. Невдовзі інша козацька ватага на чолі з отаманом Денисом Солепським пустошила Брянський повіт, завдавши чималих збитків. У останньому випадку союзниками козаків були ногайські татари, що вже нікого не дивувало.

Козаки були настільки впевнені у своїх силах, що бралися й до куди масштабніших справ, ніж неவிбагливе розбійництво. Вони робили спроби захоплювати міста, збудовані московськими людьми як укріплені пункти в системі оборони проти татар й одночасно як опорні пункти просування в Поле. Крім традиційного наміру підживитися зосередженими в містах різними припасами, козаки ще й прагнули не допустити

Сутичка. Худ. Ю. Брандт

зміцнення позицій Москви в регіоні, оскільки це зміцнення автоматично звужувало козацтву можливості для промислів, як господарських, так і грабіжницьких. Тому козаки не просто грабували міста, а ще й воліли їх палити.

Отож у 1589 р. якийсь козацький загін штурмував Рильськ та Оскол, щоправда, безуспішно. Через рік дійшло до захоплення Воронежа, дуже важливого для Московії міста, збудованого у 1586 р. Попри те, що ватагу очолювали відчайдухи на прізвища Баран та Гусак, діяла вона навдивовижу винахідливо й по-своєму талановито. Втім, можливо, автором хитрого плану був уже згадуваний Денис Солепський: його теж називали серед ватажків. Спершу до міста підійшли гінці, які повідомили, що козацький загін має намір найнятися до місцевого воєводи князя Долгорукого-Шабанського на службу проти татар. Не підозрюючи нічого лихого, воєвода наказав впустити прибулих до міста, видати їм харчі й розмістити на ночівлю. Але посеред ночі козаки несподівано вирізали місцеву залозу, пограбували місто й підпалили його. Загальні збитки Москва обчислювала на 40 тис. рублів, величезну, як та ні часи, суму.

Збурення козаками такої веремії на степовому прикордонні і в прилеглому Полі неабияк стривожило московського

царя. Московський посол до Польщі Афанасій Рязанов вручив королю “Список образ”, де були перераховані шкоди, за подіяні козаками. Москва рішуче вимагала суворо покарати винних. Під враженням активної участі українських козаків у недавній війні на боці Речі Посполитої цар навіть припускав, що за козацькими нападами стояла саме Варшава, яка нібито хотіла перевірити на міцність позиції Московії в цьому регіоні. Підозри посилював той факт, що в 1592 р. до царя докотилися відомості про причетність до організації тогорічних козацьких рейдів київського католицького біскупа Йосифа Верещинського, князя Олександра Вишневецького та остерського старости Лавріна Ратомського. Ці особи *“наймають черкасів отамана Косинського та інших і від короля їм сукна й гроші дають, щоб вони йшли під Чернігів”*.

Насправді ж Польщу мало цікавила ситуація на далекому від неї Полі. Козаки діяли на власний розсуд. У Варшаві не розгледіли тих перспектив, які відкривало їхнє просування на схід. Ні король, ні нижчі урядовці палець об палець не вдарили для того, щоб організаційно й фінансово підтримати стихійний козацький потяг й козацькими руками ослабити південні рубежі свого стратегічного противника – Московії. Заохочення ж козаків до нападу на Чернігів не мало нічого спільного з високою політикою. Просто перелічені вище особи прагнули відволікти увагу козаків і збити полум'я першої козацької війни, яка під проводом того ж таки Кшиштофа Косинського у 1591 р. спалахнула в Україні.

Отак без жодної допомоги козаки поволі ставали господарями нічийної території Поля, яка сусідувала з московським прикордонням. Вони не тільки грабують та руйнують московські фортеці, а й закладають по Сіверському Дінцю, Самарі, Кальміусі стоянки, міцно вкорінюючи на цій території український слід. Пізніше, з кінця 1638 р., саме козаки наповнюватимуть ту потужну хвилю переселенців з України, яка дасть старт утворенню Слобідської України.

За царську платню проти татар

Не без задоволення долучаючись до війн проти Московії та зі смаком шарпаючи її прикордоння, козаки водночас були не від того, аби “подоїти” свого північно-східного сусіда в ще один спосіб. Без зайвої скромності вони експлуатували потребу царя наймати їх проти татар. Козаки радо відгукувалися на всі подібні пропозиції, які линули з Московії, якщо, звісно, там були готові розкрити калитку. В ідеалі козаки воліли відкушувати від царського пирога постійно. Проте вони зовсім не пов’язували свою готовність до військової служби з намірами зректися підданства королю й визнати владу московського монарха. З аналогічним успіхом вони відгукувалися на запросини австрійського імператора чи молдовського господаря. Та й самі зверталися з відвертими пропозиціями до того ж таки імператора чи навіть до кримського хана.

Зокрема, у 1585 р. козаки заслали до Криму послів, закликаючи, щоб хан “з ними помирився і давав їм свою платню”. Про це, до речі, стало відомо й Москві. Показово, що козаки наперед виставили татарам умову: зась чинити напади на українські землі. Відповідно, спільні походи на Московію вважалися цілком прийнятним ремеслом, що логічно продовжувало давню козацьку традицію, яка тяглася ще з часів Остафія Дашковича.

У 1593 р. козаки пропонували свої послуги австрійському імператорові. Наступного року той прислав для них через свого посланця Еріха Лясоту хоругву й гроші, пропонуючи воювати проти “*неприятеля Святого Хреста*”.

Герб князів Ружинських

З Молдавії ж козаки у 1570–1590-х рр. майже не викисали. Рідко який господар не звертався до них по допомогу. У 1595 р. окремі загони служили семиградському князеві Сигізмунду Баторію. Тоді ж загін ватажка козацького повстання Семерія Наливайка протягом двох місяців воював у складі австро-угорських військ. Сам Семерій отримав за це в нагороду хоругву від архікнязя Максиміліана.

Тож на військові послуги цареві, так само як і службу іншим сусіднім володарям, козаки дивилися дуже приземлено – як на ймовірне джерело зиску. Цю позицію поділяли й тісно пов'язані з козацтвом українські князі Дмитро Вишневецький, Богдан, Михайло та Кирик Ружинські та ін. Вони охоче приставали на московські пропозиції.

Першим союзником Москви у цій справі став князь Дмитро Вишневецький, який більшу частину свого життя присвятив боротьбі з мусульманськими сусідами. Легендарний козацький поводитир, засновник першої Запорізької Січі, він був однією з головних дійових осіб організованої Іваном Грозним серії походів проти татар і турків у 1556–1560 рр. Разом із власними служебниками, а також козаками, він у 1558 р. воював під Перекопом, у 1559 р. під Азовом, у 1560 р. на Північному Кавказі. У 1556 р. під час рейду дяка Ржевського в пониззя Дніпра до московського війська долучилися канівські та черкаські козаки під орудою отаманів Млинського та Єськовича. Одночасно під Азов ходив зі своїм загonom знаменитий козацький отаман Михайло Черкашенин. У 1559 р. він знову найнявся на царську службу й разом із

Д. Вишневецьким діяв під Азовом. М. Черкашенин, заклавши ще 1548 р. містечко на Дону, й надалі підтримував з Москвою стосунки, принагідно переправляючи туди *“лицарські подарунки”* – полонянників-татар. У 1570 р. його козаки супроводжували московського посла Івана Новосильцева, який прямував до Туреччини.

Коли на початку 1570-х рр. у війні між Річчю Посполитою та Московією настало тимчасове затишшя і козаки повернулися з Московії, Іван Грозний знову спробував використати їх проти татар. У 1573–1574 рр. він неодноразово пропонував козацтву свою допомогу, аби воно продовжувало нападати на кримські й ногайські землі. Царя не обходив той факт, що буквально вчора козаки воювали проти московського війська й плюндрували територію Московії. У свою чергу, козаки теж *“не колупали піч”* й радо відгукнулися. Іван Грозний діяв через козацьких гетьманів, князя Богдана Ружинського (1575–1576) та Якова Шаха (1576). Першому пропонував іти на татарські кочовища та на Гезльов (нині Євпаторія). Навесні 1576 р. до Путивля була підвезена обіцяна козакам царська платня: гроші, селітра та інші припаси. Проте ці контакти не розхолодили козаків воювати проти Москви на заключному етапі Московської війни короля Стефана Баторія.

Наступний етап козацько-московського співробітництва розпочався після завершення цієї війни. Москва знову намагалася задіяти козаків проти татар. Про це цар Федір у 1588 р. демонстративно писав кримському ханові Кази-Гірею. Свої слова він підкріпив переправленням до Криму татарина, схопленого запорожцями й привезеного їхніми представниками до Москви як *“лицарський подарунок”* від князів Кирика та Михайла Ружинських. Заява Федора не була голослівною, оскільки через три роки князь М. Ружинський на чолі загону українських та донських козаків взяв активну участь в обороні Московщини від татар.

Князь Дмитро
Байда-Вишневецький.
*Невідомий художник
першої половини XVIII ст.*

У 1593 р. у Москві радо прийняли козацьке посольство, яке від імені гетьмана Кшиштофа Косинського пропонувало свою службу *"проти котрихось непрятелів"*. Новий цар Борис Годунов підтримав ідею і висунув проект наступального походу на Крим. Для координації дій на Запорожжя був посланий Іван Вахромєєв з 30-ма путивльцями. Планувалося організувати козацький похід під Перекоп, а коли б хан вирушив на Москву, перегородити татарам шлях на Сіверському Дінці. Від донських козаків вимагалось підійти до Дінця на з'єднання із запорожцями.

У підсумку, однак, проект не був реалізований. Головною перешкодою став, очевидно, новий спалах козацької війни в Україні під орудою Семерія Наливайка.

Наприкінці 1580-х рр. виник ще один різновид козацької військової служби цареві. Породило його розбійництво козаків у Полі та на московському прикордонні. Коли одні козаки тероризували місцеве населення та подорожніх на "великій дорозі", інші пропонували свою службу для захисту від цього нещастя, за гроші звичайно. Один з таких загонів-"рятівників" з'явився на прикордонні у 1589 р. Очолював козаків Матвій Федоров, який писав цареві, що вони прийшли для того, щоб *"над тими злодіями... які ходять по Дінцю, і по Осколу, і по Дону і громлять государевих людей ... над ними про-*

мишляти й побивати, і до государя, переловивши, посилати". Пізніше отаман таки прислав до Москви полонених "злодійських козаків", за що у винагороду отримав з Путивля зброї та харчові припаси.

Епізод, пов'язаний з московським напрямком діяльності ватаги М. Федорова, не був поодиноким. Зокрема, у тому ж таки 1589 р. на цю стежку став козак Василь Андреев, який то шарпав разом із загоном отамана Євлашова містечка донських козаків, то наймався на царську службу. У 1589–1590 рр. на царській службі в Путивлі значилося принаймні 16 українських козаків, тоді як інші в околицях міста вправлялися у невибагливому здобичництві.

Подібні практики були для козаків радше правилом, а не винятком, у чому відбилося приземлене ставлення до Московії як до джерела поповнення своїх статків. Під кінець XVI ст. образ Москви у козацьких головах викристалізувався остаточно. Козаки сприймали московського царя як традиційного й затятого противника свого володаря короля та України як частини Речі Посполитої. Вони без жодних застережень стають під королівський стяг, коли треба воювати з Московією. Водночас Москву вважали таким же традиційним союзником проти татар та реальним джерелом платні за військову службу.

Козаки на бойовищах громадянської війни в Московії

Початок XVII ст. не вніс нічого нового у ставлення українських козаків до Московії. Козаки ладні були долучатися до царського війська проти татар, сподівалися на царську платню, але не барилися пожитися московським добром. Невдовзі випала їй сприятлива нагода. У 1604 р. у Московії вибухнула громадянська війна – Смута, – яка тривала до 1613 р. Потім ще був похід на Москву королевича Владислава 1617–1618 рр. Козаки охоче втягнулися у вир подій й товклися на Московщині майже 15 років. Утім рухали ними вже не тільки здобичницькі інтереси та вірність королю, як ще зовсім недавно.

На переломі XVI–XVII ст. в середовищі українського козацтва відбулися серйозні зміни. Гвалтовно зросла його чисельність. У 1610-х рр. воно вже могло виставити навіть 40 тис. вояків. Козаки перетворилися на потужну військову силу й стояли на порозі того, щоб не тільки виборювати власні права й привілеї, а й перейматися загальноукраїнськими інтересами.

У 1596 р. поразкою на р. Солониці нещасливо завершилася козацька війна під проводом Семерія Наливайка. Після цього верхівка козацтва взяла на озброєння іншу тактику відносин з Варшавою. Розрахунок полягав у тому, щоб не доводити справу до чергової війни, до якої козацтво ще не було готове. Натомість слід вичавлювати з короля поступки на ґрунті періодичної появи в нього потреби в козацькому війську. У такий спосіб передбачалося зміцнити позиції козацтва в державі й досягти визнання його особливим станом.

І для таких розрахунків існували вагомі підстави. Річ Посполита в цей час не вилазила з війн, а грошей на утримання боєздатної армії, як завжди, бракувало. Тому погляди традиційно вже зверталися в бік козацтва. У 1600 р. король, приміром, потребував козаків для походу на Молдову, у 1601–1602 рр. – на війну зі Швецією. Козаки ж не забарилися використати обидві нагоди й поставили питання руба: або скасовуються антикозацькі рішення, ухвалені після Солоницької катастрофи, або вони, козаки, залишаються вдома. І в 1601 р. козацтво таки домоглося свого, що стало відправним пунктом для подальшого тиску на Варшаву.

Відтак козаки потребували, щоб Річ Посполита, як-то кажуть, не викисала з війн. І розгортання громадянської війни в Московії було для них ой як доречне. Варшава від самого початку підкидала дрівця у вогонь Московської Смути. Спершу діяла приховано (і козацькими руками теж), а перегодом і відкрито, коли відчула, що нарешті зможе упокорити свого затятого суперника. Нагода легально в очах короля ходити війною на Московщину повністю відповідала козацьким жаданням. Військові дії там були черговим доказом потрібності козацтва для держави, давали йому додаткові козири у стосунках з Варшавою. Одночасно переключення уваги основної частини козаків на Московію розряджало напругу в Україні, яку створювало відверте небажання еліт Речі Посполитої радикально вирішити козацьке питання.

Мов той гігантський вир, Московська Смути втягувала у свої події козаків з України. Таку сприятливу ситуацію в козацьких інтересах було затримати на якнайдовше. І на своєму рівні козаки робили для цього все, що могли. Почергово вони підтримували усіх, хто роздмухував полум'я громадянської війни в Московії: самозванців Лжедмитра I та Лжедмитра II, царевича Петра, ватажка повстанців Івана Болотникова, авантюриста Івана Заруцького. Козацтво активно долучається до походів короля Зигмунта III під Смоленськ (1609–1611) та

Московський вояк

королевича Владислава на Москву (1617–1618). Козаки поширюють свій грабіжницький промисел аж до Вологди й Архангельська. Їх заледве випхали з Московії в 1619 р. після укладення польсько-московського перемир'я.

Вже на зорі Смути до козаків за підтримкою звернувся перший самозванець – москвит Григорій Отреп'єв. Таки ж знав до кого! Видаючи себе за дивом уцілілого сина Івана Грозного Дмитра, він 1602 р. з'явився в Україні, де заявив про свій намір відібрати для себе царський трон. Тут і загалом у

Самозванець Лжедмитро І.
Дереворит початку XVII ст.

Речі Посполитій самозванець небезпідставно сподівався зацікавити своїми планами магнатів і шляхту та зібрати військо для походу на Москву. І йому це почасти вдалося. За намовами деяких впливових осіб, король наважився на приховану інтервенцію, дозволивши всім охочим на власний розсуд підтримати Лжедмитра І. У Московії ж за спиною самозванця стояла боярська опозиція, яка

прагнула чужими руками скинути з трону ненависного Бориса Годунова, щоб згодом посадити на престол когось зі своїх. Але буря, яку здійняв так необачно посяяний вітер, ледь не поховала московську державність. Такою потужною виявилася Смута, яка труснула Московією.

Збираючи для себе військо, Лжедмитро І чи то з власної ініціативи, чи може за порадою котрогось зі своїх прихильників у Речі Посполитій, наприкінці 1603 чи на початку 1604 р. відвідав Запорізьку Січ. Поїздка виправдала сподівання. Довго умовляти товариство не довелося. Невдовзі запорожці надіслали своїх послів до самозванця, обіцяючи *“вести його до Москви”*. Навіть знайшлися охочі мотнутися на Дон підагітувати донських козаків. Ті теж радо відгукнулися, бо мали величезного зуба на Бориса Годунова за його жорсткі антикозацькі заходи.

Восени 1604 р. чотирьохтисячне військо Лжедмитра І перетнуло тогочасний московський кордон. При самозванцеві перебувало 2 тис. українських козаків на чолі з Белешком і Куцком (очевидно, Іваном Куцковичем). Перші два міста,

Московські стрільці

до яких підійшло військо – Монастирище та Моравськ, – здалися без бою: такою “великою” була популярність Бориса Годунова. Під Чернігів, до якого наблизився самозванець, наспіло ще 7 тис. українських козаків. Невдовзі в місті розпо-

чався заколот, й воно присягло Лжедмитрові на вірність. Далі почали здаватися інші сіверські міста, а до його війська прибували все нові й нові загони українських козаків. Зокрема, коли він стояв під Новгородом-Сіверським, підійшло 10 тис. запорожців з 12-ма гарматами.

Українські козаки разом з іншими козацькими загонами стали основною ударною силою самозванця. Їхня присутність на півдні Московії спровокувала масові заворушення проти центральної влади, що забезпечило Лжедмитрові I присягу більшості тутешніх міст й паралізувало дії Москви. Кістяк козацького війська не відвернувся від нього після поразки від царського війська під Добриничами. Присутність козаків давала самозванцеві велику моральну перевагу й стала вагомим фактором загальної перемоги. Лжедмитро I був проголошений царем.

Після насильницької смерті Лжедмитра I козаки підтримували повстання Івана Болотникова. Той дійшов до Москви, однак програв вирішальний бій. Так само активно козаки підперли ще одного самозванця, Лжедмитра II. У перемогах над московським військом під Болховим і на р. Ходинці була величезна їхня заслуга. Коли другий самозванець заклав табір у підмосковному селі Тушино, значна частина козаків перебувала при ньому. Звідси вони здійснювали набіги на внутрішні московські землі.

У поході короля Зигмунта III на Смоленськ (1609–1611)

У 1609 р. король Зигмунт III зважився на пряму інтервенцію до Московії. Восени королівське військо перетнуло московський кордон і рушило до Смоленська. Тутешня кам'яна фортеця, зведена в 1596–1602 рр. на місці старої, дерев'яної, вважалася майже неприступною. Її стіни мали довжину 6,5 км, ширину – 4,9 м, висоту – 9,6 м та 38 триярусних веж висотою 21 м. Навіть сучасній артилерії не до снаги пробити такі мури. Що вже говорити про гармати XVII ст. Фундамент фортеці сягав 4 м глибини, що не давало підкопатися під стіни. Оволодіти цим містом означало не тільки розчистити собі дорогу на Москву, а й здобути велику моральну перемогу. Смоленськ був символом московських успіхів у попередніх війнах.

Козаки охоче долучилися до королівського війська. 7 жовтня до обозу Зигмунта III наспіли від них послы, *“просячи хоругву”* – офіційний знак визнання. А вже через тиждень підійшли основні сили чисельністю 3 тис. чол. Інший загін козаків перебував у цей час під Москвою при Лжедмитрові II. Невдовзі він за наказом князя Романа Ружинського теж вирушив у напрямку Смоленська до містечка Біла. Там, забивши по дорозі до 3 тис. московських вояків, козаки взяли місто в облогу. Ще 3 тис. козаків *“найцінніших та найдосвідченіших”* діяли під Вязьмою.

У січні 1610 р. на Московщину вибралися дві свіжі партії запорожців. Перша, чисельністю 2 тис. чол.; попрямувала до Білої, друга – 7 тис. – поповнила лави королівського війська.

План Смоленська

У червні підійшло ще 4 тис. душ. Потім – ще 2,5 тис. *“Запорізьких козаків, – писав один із сучасників, – по різних місцях в Московії страшенна сила, рахували їх більше як 40 тис., і все більше їх прибувало. Трохи не з усім кошом із Запоріжжя вийшли, а послугу королю чинили значну”*.

Залога Смоленська налічувала близько 4 тис. душ, яких цілком вистачало для оборони кріпосних стін по всьому периметру. Фортеця була добре забезпечена артилерією та порохом.

Перебуваючи під Смоленськом, козаки ходили в розвідку, шукали харчі для всього війська, неодноразово відзначалися своїми гострими атаками на мури. Так, 10 листопада 1609 р. вони *“вночі з секирами до брами кинулися, бажаючи її висікти, але густа стрільба із замку не допустила цього”*. 21 листо-

Король Зигмунт III. Гравер Л. Кіліан, початок XVII ст.

пада перед полуднем козаки майстерно відбили атаку загону противника. 29 листопада захопили ворожого гінця, який прямував від царя Василя Шуйського до Смоленська.

Під Білою козаки теж не сиділи склавши руки. Після того, як місто відмовилося присягти королеві добровільно, вони

разом з іншими вояками вдалися до штурму. Загін вже *“вежу одну запалив і на вали видерлися (козаки. – Авт.), але густа стрільба не пустила далі”*. Атака захлинулася.

Натомість у березні 1610 р. козаки видали просто-таки блискучу серію успішних облог московських фортець. Першим упав Мосальськ. До нього підійшло 1 тис. козаків і стільки ж пахолків. Штурмували несамовито. Спалили замок та місто й постинали людей. Деякі козаки так розійшлися, що навіть через три дні поверталися по здобич, *“якої в ямах повно було, й вози накладали”*.

15 березня інший загін на чолі з Іскоркою підійшов під Стародуб. Тутешній замок вважався одним з наймогутніших. Досі він жодного разу не ставав здобиччю польського чи литовського війська. А козаки самотужки оволоділи ним. Та ще й як!

Перед штурмом вони, як годиться, заслали до міста посланців з пропозицією піддатися добровільно, щоб міщани, *“не розливаючи крові християнської, жінок, дітей, і маєтності свої зберегли цілими”*. Та стародубці відмовили. До того ж відміряли козакам добрячу порцію глузливих кпинів з *“непристойними словами”* та на *“спині їх (козаків. – Авт.) до Польщі та Литви заїхати обіцяли”*. Роз’ятрені такою пихатістю, козаки з подвійним завзяттям кинулися на мури.

Польський автор щоденника походу Зигмунта III так описав це козацьке шаленство: *“Козаки, збурені такою відповіддю (а не менш воланням трьох козаків, яких стародубці захопили 18 березня), з чотирьох боків на замок ударили. А не мігши чого більшого зробити, з двох боків мусили під замок закласти вогонь. Коли вже увесь замок був огорнутий полум’ям, воліли самі у вогонь кидатися, ніж піддатися, і так замок з гарматою та людьми, добре захищений, який великі армії перед тим здобути не могли, козаки внівеч обернули”*. Всього козаки забили 7,6 тис. стародубців. Було також спалене передмістя, захоплено 15 гармат, полонено стародубського

воєводу князя Андрія Чорновикого та шістьох бояр. В'язнів козаки спровадили до короля, який вдячно прийняв цей гоноровий подарунок.

Після Стародуба черга відчутти силу козацької зброї дійшла до оборонців Почепа. Тут козаки вже не витрачали час на перемовини й обрали тактику несподіваного штурму. Вони *“підійшовши тихо, з коней зіскачили, з вознем та з іншими заготовленими до штурму знаряддями на замок вдарили”*. З ранку до вечора, або, як заспівав би Олександр Пономарьов, *“з ранку до ночі”*, почепці вперто оборонялися. Зрештою козакам вдалося підпалити замок. Це й вирішило справу: *“Воєводи, які на замку були, так найперші з замку спустилися, за ними попи, а потім і увесь мир, милосердя просячи”*. Однак загасити пожежу вже було несила. Замок згорів дотла. Жертвами козацького нападу стало 4 тис. почепців. Козаки втрапили 300 душ (100 загинуло, 200 було поранено).

29 березня 3 тис. козаків на чолі з полковником Гунченком подалося до Новгород-Сіверського, хоча вже настало весняне бездоріжжя і *“на багатьох місцях довелося плавати”*. За кілька кілометрів від міста їм пощастило захопити передову сторожу, від якої стало відомо, що там добре підготувалися до оборони. Утім обійшлося без кровопролиття. Очевидно, тутешніх міщан добряче протверезила доля Стародуба й Почепа. Обидва воєводи, бояри, дворяни і все поспільство *“присягу на ім'я королевича Владислава і підданство віддали, а обравши з-поміж себе одного воєводу Михайла Карпова, синів боярських і старших з козаків і стрільців, до короля його мосці з посланцями козацькими відіслали”*. У Новгороді-Сіверському козаки непогано підживилися зброєю. До їхніх рук потрапило 100 гаківниць, 24 гармати, 430 ядер, 4 діжки пороху, 2 тис. куль.

У подальшому козаки вели локальні бої під Коропцем та Ржевом, перехоплювали ворожі загоны, змушували місцевих бояр та дворян присягати королеві, штурмували Смоленськ.

Обоз короля Зигмунта III під Смоленськом, 1609 р.

Зокрема, 21 червня *“козаків їх гетьман Каленик до вежі привів, там мужньо стали і довго стріляли понад годину”*. Слава українських козаків немалою мірою спричинилася до того, що в червні 1611 р. після 21 місяця облоги Смоленськ упав.

Упродовж усієї військової кампанії 1609–1611 рр. козаки, як і раніше, не виявляли до московитів та Московської держави жодного сентименту. З оборонцями фортець билися за-тято, не панькалися з полоненими, зі смаком привласнювали майно переможених. Тобто поводили себе на ворожій території так, як годилося в ті часи будь-якому війську. Король навіть був змушений остуджувати запал козаків, так вже вони тузали місцевих. У березні-квітні 1610 р. він двічі обурено писав козакам: *“...своїми діями і тим людям, які вже нам хрест цілували, послушенство своє віддали і перебувають під нашою обороною, прикрості чинячи, жінок, дітей, маєтності і волості їхні забираючи, плюндруючи, палячи, нищачи... серце до нас псуєте”*. Зигмунт III суворо наказував припинити здирства над московитами, які присягли йому на вірність. А таких зна-йшлося немало.

Запорожець. Малюнок
Павлішека. XVII ст.

У 1612 р. козаки спробували оволодіти Курськом. Вони захопили великий острів, пограбували передмістя й околиці. Залозі вдалося відсидітися в малому острові. А сусідньому Білгородові поталанило менше. Козаки та люди князя Семена Лика вщент зруйнували місто. Були знищені всі оборонні споруди, будинки, монастир та церкви. Понад сто мешканців було виведено в Україну. Московський цар мусив відновлювати містофортецю на лівому березі

Сіверського Дінця через річку від старого городища.

Врешті, дивлячись на анархію, яка панувала на Московщині, різні загони українських козаків розгулялися по величезній території, доходячи аж до Північно-Льодовитого океану. Ніде не було певності, що не нагрянуть українські козаки. Часто вони поєднували зусилля з грабіжницькими ватагами “вільних” московських козаків. У травні 1612 р. одна з таких ватаг штурмувала Твер, інша – Торжок. Наступного року українські козаки *“ходили у Вологодському повіті... селян багатьох побили”*. У 1613–1615 рр. від козацьких нападів постраждало багато населених пунктів Костромського повіту. Загони під орудою Захара Збруцького та полковника Якова Яцького атакували місто Коропець та прочісували села вздовж річок Шексна та Молога. Інші ватаги заходили до Холмогор та Архангельська, грабували в Білозерському краї. Звичними стали напади на монастирі, де було чим підживитися.

Врешті-решт, козаки не були б козаками, якби після вда-лого бою гарненько не відпочили у звичному для себе стилі, з оковитою. Утім не відставали від них і поляки, литовці та українські шляхтичі. Часами це вилазило боком. Коли під Білою місцеві воєводи розпочали перемовини про добровільне складення зброї *“і до угоди хилилося, прибіг п’яний козак і одного з московитів забив, тому розійшлися”*. Після перемоги під Мосальськом усі *“впившись, зі здобиччю до таборів своїх та в села роз’їхалися, різні по різному, але необережно почали відпочивати, жодної не очікуючи небезпеки”*. Тим часом один з московських полководців послав до Мосальська кілька ти-сяч донських козаків. Ті несподівано напали на переможців. Проте українцям пощастило вийти сухими з води. Постраж-дали лише польські вояки.

Рейд гетьмана Петра Сагайдачного на Москву

Найколоритнішою сторінкою козацьких дій на території Московії у часи Смути був, безумовно, карколомний рейд 20-ти тисяч козаків на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним. Козаки оволоділи майже десятком фортець і переможно, з великим “форсом” долучилися до війська королевича Владислава під Москвою. Обставини підготовки та перебіг цього блискучого походу вкотре виразно продемонстрували, якими очима козаки дивилися на Московію та як намагалися використати фактор Московської війни на свою користь.

Рішення про виправу королевича Владислава на Москву ухвалив сейм Речі Посполитої 1616 р. Владислав мав спробувати здобути для себе царську корону, кількаразово обіцяну йому московськими боярами в 1610–1611 рр. Тоді ж були підписані й офіційні документи між Московією та Річчю Посполитою. Але в 1612 р. польська залога не зуміла втриматися в московському Кремлі під ударами ополчення Кузьми Мініна та Дмитра Пожарського. Після її капітуляції бояри зламали слово, й на початку 1613 р. новим царем було обрано Михайла Романова. Переговором московське військо на чолі з Дмитром Черкаським та Михайлом Бутурліним розпочало рейд під Смоленськ. Упали Вязьма, Дорогобуж, Біла.

Король Зигмунт III не міг знести таких образ, тим паче, що в невітшному розвиткові подій була і його особиста вина. Після падіння в червні 1611 р. Смоленська, король замість того, щоб іти на Москву й поставити остаточну крапку у війні, зробив прямо протилежне – відійшов до Польщі, де саме зби-

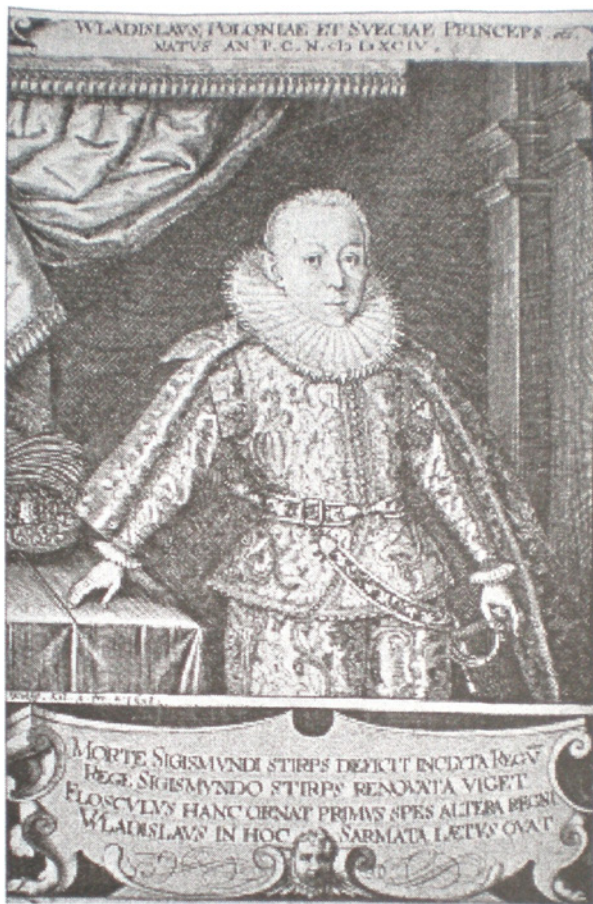
Гетьман Петро Сагайдачний. Невідомий художник ХІХ ст.

рався сейм. Московія несподівано отримала перепочинок. Невдовзі там вибухнуло антипольське повстання, яке в кінцевому рахунку поховало більшість здобутків Речі Посполитої 1604–1611 рр.

Рішення сейму про нову Московську війну неабияк втішило козаків, адже Варшава знову потребуватиме їх. З'являлася чергова нагода підлататися на московському добрі. Трирічне затишшя, під час якого відвести душу можна було тільки в морських походах, вже набридло. І козаки не забарилися скористатися новим шансом та ще й принагідно поторгуватися з королем. На цьому ґрунті збіглися інтереси як прихильників поміркованої лінії на чолі з П. Сагайдачним, так і низів, роздратованих непоступливістю Варшави. Тодішній провідник голоти Дмитро Барабаш, який навесні 1617 р. став на короткий час гетьманом, у своєму листі до короля ризонував прямо: козаки долучаться до Владислава, якщо їм будуть розв'язані руки для морських походів. Свою позицію гетьман неவிбагливо мотивував тим, що козацтво, мовляв, зuboжило й коли *“оказія до служби вашої королівської мосці і речі Посполитій з'явиться, нічим до відсічі стати”*.

Петро Сагайдачний діяв вишуканіше. Спершу королеви чу дали зрозуміти, що не все так просто. При Владиславових посланцях на козацькій раді у Черкасах було ухвалене рішення *“в Московській держави землю не ходити”*. Не зарадили й привезені гроші та сукна. Пізніше П. Сагайдачний розкрив карти: участь у поході в обмін на поступки короля. Виторгував чимало. Отримавши невдовзі королівський універсал на похід та частину платні, козаки розпочали мобілізацію.

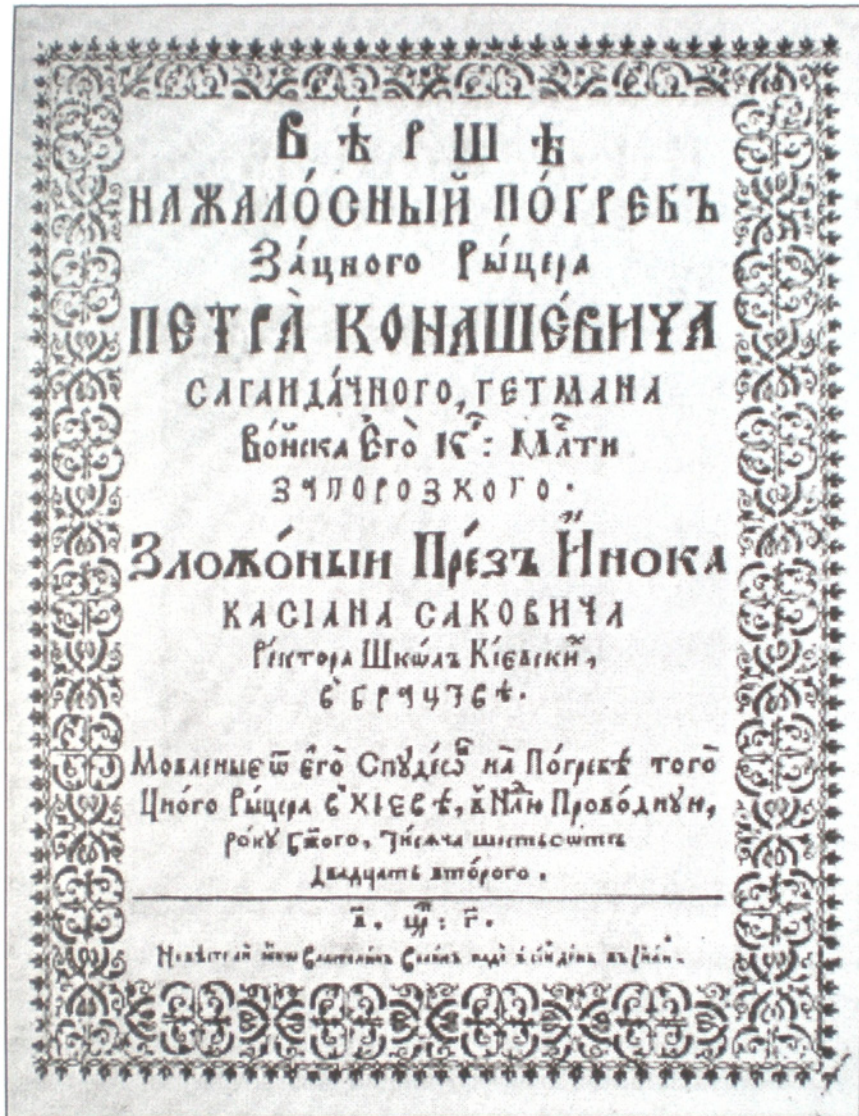
Однак ще влітку в московський город було закинуто пробний камінець: у багатьох козаків явно руки свербіли. Один із козацьких загонів здійснив рейд по прикордонню Московії. Козаки оволоділи Осколом, підступалися до Воронежа та Білгорода. Під Осколом вони спантеличили місцевий гарнізон своєю винахідливістю. Сучасники порівнювали

Королевич Владислав. Гравер В. Кіліан, початок XVII ст.

наступ на це місто зі знаменитим штурмом Кафи 1616 р., який уславив козаків та їхнього вождя П. Сагайдачного як витончених майстрів оволодіння фортецями.

Слід гадати, козаки підкралися до Оскола вночі та якимось чином обвели вартових навколо пальця. Швидше за все, вони майстерно видали себе за московське військо, як під Кафою – за турецьку флотилію. Вартові відкрили ворота. А далі все було справою техніки.

Титул книги К. Саковича "Вірші на жалосний погреб
Зацного Лицаря Петра Конашевича Сагайдачного..." 1622 р.

Наостанок козаки пустили червоного півня й попрямували до Валуєк. Але там їм, як згодом і під Воронежем, не пощастило. Не спокушуючи долю далі, загін повернувся в Україну.

У червні 1618 р. на Московщину посунули основні сили – 20 тис. козаків на чолі з Петром Сагайдачним. Для королевича ця новина стала справжнім рятівним кругом. На той час чувся Владислав дуже зле. Його наступ захлинувся ще в грудні попереднього року, а зимівля в чужому краї виснажила військо до неможливого. Деякі підрозділи, так і не дочекавшись обіцяної платні, “накивали п’ятами”. Королевич сушив голову над тим, як запобігти ефекту доміно й відновити боездатність війська. Звістка

про те, що така сила козаків вирушила на поміч, надала усім другого дихання: *“Ніхто не сподівався і всі не чули себе від радощів, бо змудженому війську Владислава допомога прийшла ніби з неба”*. Збадьорений Владислав розпочав наступ на Москву.

Натомість для Московії долучення до військових дій козацтва мало катастрофічні наслідки. П. Сагайдачний розгулявся так, що гірше татар спустошив південні околиці Московії. Розпочався рейд зі знищення Лівен. Козаки оволоділи ним після короткого штурму 9 липня. Вони *“воєвод князя Микиту Черкаського на вилазці взяли, а Петра Данилова вбили й ливенців, яких у місті та в острозі застали, всіх побили”*.

Далі козаки шуліками накидалися почергово на всі міста, які траплялися на їхньому шляху. Не встояло жодне. Першим упав Єлець. Попри те, що мав потужні мури й чисельну залого.

Королевич Владислав.
Гравер П. Понтіус. Худ. П. Рубенс,
перша половина XVII ст.

П. Сагайдачний взяв його хитрістю, як це часто робив за свою кар'єру полководця. Гетьман залишив більшу частину свого війська неподалік у ліску, а з рештою підійшов до міста. Тутешні воєводи Андрій Полев та Іван Хрущов легко “купилися”. Вони вирішили, що це всі нападники, й самовпевнено наказали своєму війську виходити за мури. Козаки ще трохи подалися назад, і тоді вже з укриття вискочили основні сили. Оточені московити були розбиті вщент. Решта сховалася в острозі, який козаки “з турами всю ніч штурмували”. Залога тричі відбивала атаки, проте на зорі нападникам вдалося увірватися в острог. Налаштовані вони були дуже рішуче, бо на ворота “по своїх вбитих залізли”. Оборонці не витримали й кинулися навтьоки. Козаки в бою “двадцять тисяч люду військового висікли”. Багато хто втопився в річці. Наклав головою й необачний воєвода І. Хрущов.

До обіду все вщухло, а до П. Сагайдачного вийшли місцеві священники й почали умовляти, “щоб їх не побили й церкви не спалили”, обіцяючи за це видати московських і татарських послів, які саме перебували в Єльці й мали при собі великі “упоминки” для кримського хана. Гетьман погодився. Козаки відразу ж відпустили усіх полонених. Однак московські послы Степан Хрущов і Семен Бредихін нізащо не хотіли розлучатися зі своїми скарбами. Тоді козаки навели вагоміші аргументи – піддали непокірних тортурам (“вогнем палили, і тути волочили, й ребра ламали”). Нарешті послы піддалися. Заволодівши упоминками, П. Сагайдачний наказав міцно зв'язати С. Хрущова та С. Бредихіна й забрав їх із собою в похід. Пізніше він передасть їх укупі з також полоненим воєводою А. Полевим королевичу Владиславу.

За Єльцем невтішний жереб випав Ярославу, Данкову, Лебедяні, Скопину, Шацьку, Касимову, Михайлову, Романову. У такий спосіб П. Сагайдачний позбавив московського царя можливості отримати підкріплення з Рязанщини. Власне для того гетьман і не пішов з Ливен відразу на Москву, а взяв східніше. Про це він відверто писав у своєму листі до

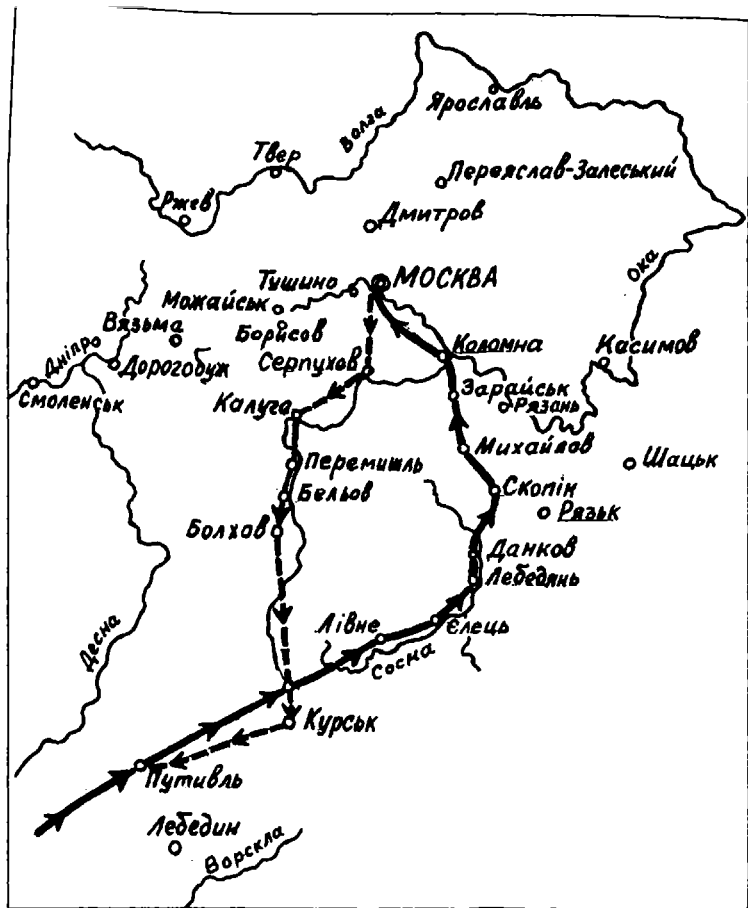
королевича Владислава: *“Багато міст, містечок, замків знесли, де Москва військо збирала, почувши, розгромили і майже всі їхні сили рязанські, яких велику кількість звідти до столиці сподівалися, скутчуватися не допускали”*.

У Москві рейд П. Сагайдачного викликав справжній шок. Цар кинув проти козаків військо князя Д. Пожарського, героя другого ополчення, рятівника Москви. Планували не дати козакам переправитися через Оку й наблизитися до столиці. Та Д. Пожарський не ризикнув стати до бою проти П. Сагайдачного й удав, що нібито захворів. Змінив Д. Пожарського інший князь, Григорій Волконський. Як виявилось – на свою голову.

Не знаючи, куди перше підуть козаки, новий суперник П. Сагайдачного розпорошив військо між Коломною, Кашиною та Зарайськом. Цим гетьман і скористався. 1 вересня козаки двічі штурмували Зарайськ. Надвечір сюди підійшли московити, прислані Г. Волконським. За кілька кілометрів до міста вони зав'язали переможний бій з невеличким козацьким загоном чисельністю 50 чол. Розпалені перемогою, московити залишили полонених козаків у Зарайську, а самі знову подалися шукати вояцького щастя. Це рішення стало для них фатальним. Наспів інший козацький загін. Козаки *“розігнали їх і топтали до острога й утоптали в остріг, і багато козаків до острога увійшли”*. Лише ціною неймовірних зусиль залозі вдалося вибити сміливців з міста й не допустити того, щоб до нього увірвалися основні сили.

Без сумніву, П. Сагайдачний продовжував би штурмувати Зарайськ, якби 3 вересня не отримав королівського листа з проханням негайно прямувати до Москви. Не гаючи часу на облоги Зарайська й Кашири, гетьман поспішив переправитися через Оку й вирушити до ворожої столиці.

6 жовтня козаки підійшли до Москви й заклали свій табір неподалік Донського монастиря. З-за мурів саме вийшло військо під орудою Михайла Бутурліна, яке мало йти проти Владислава. Та П. Сагайдачний не дав противникові цього шансу.

Рейд Петра Сагайдачного на Москву

Битви як такої не було. Але козаки не відмовили собі в задоволенні позмагатися з московитами в герцях – індивідуальних поєдинках, які практикувалися перед основним боєм. Наслідки для московського війська були невтішними. Козаки втратили лише одного побратима, московити ж – 100. А сам П. Сагайдачний поглумився над М. Бутурліним. Український гетьман вирвав з його рук списа і шарахнув супротивника булавою по голові. Удар виявився настільки потужний, що воєвода під глузливий регіт козаків звалився з коня, як лантух.

8 жовтня козаки гонорово підійшли до табору Владислава під Тушином, де їх зустріли з великим ентузіазмом. Ще коли з-під Коломни П. Сагайдачний надіслав до королевича послів Михайла Дорошенка та Богдана Коншу, там усіх “огорнула величезна радість”. Тепер і поготів. Козаки вручили Владиславу свої традиційні подарунки – полоняників-татар. Наміри П. Сагайдачного стосовно Москви були дуже рішучими, що видно з тексту його листа до Владислава, надісланого раніше, 24 вересня: *“Аби Пан Бог всемогутній у досягненні задуму цього до удостоєння призначеного вашій королевичевій милості царства щастив і благословив, а той народ впертий під ноги маєстату свого підбити сприяв”*.

Однак слова П. Сагайдачного не виявилися пророчими. Генеральний штурм Москви 10-11 жовтня захлинувся, хоча часами здавалося, що шальки терезів схиляться на користь польсько-козацького війська. Перегодом розпочалися затяжні перемовини, які тривали майже місяць. Козаки тим часом відійшли до Калуги, де чекали на їхнє завершення. Довго не нудьгували й *“людей усіх висікли, й місто спалили”*. Потім кинулися спустошити околиці, а далі й величезну територію від Дорогобужа до Шацька. Це зробило московських представників на переговорах зговірливішими. 11 грудня було підписано перемир'я, хоча Владислав противився як міг, сподіваючись таки дотиснути московитів та здобути жадану царську корону.

Не в захваті від замирення був і П. Сагайдачний. Він відкрито виступав за те, щоб оволодіти столицею, бо голову обсідали невтішні думки про старі козацькі проблеми. Чим зайняти козаків, чисельність яких вже перевалила за 40 тисяч? Як остудити гарячі голови, готові кинутися поперед батька в пекло на чергову війну з Варшавою, війну, перемога в якій козакам ще не світила, а поразка завдала б значної шкоди. Різні ж загони козаків ще довго “гуляли” по московській території, до останку використовуючи можливості поправляти свої статки московським добром.

Козаки у Смоленській війні 1632–1634 рр.

Довголітнє спустошення козаками московських теренів надзвичайно чітко відтінило справжнє ставлення до Московії козаків та особисто їхнього славного ватажка Петра Сагайдачного. Налаштованість гетьмана на продовження війни до цілковитої перемоги над московитами не залишає сумнівів у його ставленні до північно-східного сусіда. Водночас це відтінює усю недолугість спроб подати гетьмана поборником приєднання українських земель до Московії. Такі спроби настирливо робилися у сумнозвісні радянські часи.

Позірною підставою для облудного приписування П. Сагайдачному промосковської орієнтації став факт спорядження ним у 1620 р. посольства до царя. Сам гетьман щиро здивувався такому тлумаченню його дій. Насправді він мав на меті зовсім інше, що добре розуміли й самі московити. Як записано у царській грамоті до П. Сагайдачного, козаки, надсилаючи посольство, хотіли *“великому царю служити головами, як вони служили колишнім великим російським государям і в їхніх государевих повеліннях були, і на ворогів їхніх ходили, і кримські улуси громили”*. Тобто козацькі наміри обмежувалися бажанням служити проти татар, а також отримувати за це царську платню. Іншими словами, козаки бажали повернутися до старої, випробуваної моделі стосунків з московським царем. Бо ж Смута з її пречудовими можливостями усмак погарцювати в Московщині відійшла у минуле. До наступної війни Речі Посполитої з Московією слід було урізноманітнити свою тактику.

Крім того, посольство, направлене П. Сагайдачним, виконувало ще й загальноукраїнську місію. У Москві саме перебував єрусалимський патріарх Феофан. Українське православне духовництво хотіло використати його повернення через Україну для відновлення київської митрополії. Патріарх мав висвятити митрополита та єпископів. Тоді б православна церква відновила свою повну структуру, що стало б могутньою зброєю проти спольщення українців. Великі надії у цій справі духовництво поклало на козаків. І ті не розчарували. Відтепер на першому місці в їхніх вимогах до Варшави стояло питання оборони православної віри, що в ті часи дорівнювало захисту національних інтересів українського етносу.

Козацьке посольство до Москви мало остаточно домовитися з Феофаном. Патріарх погодився й від самого кордону перебував під охороною козаків, що убезпечило його від будь-яких несподіванок. В Україні Феофан висвятив митрополита та єпископів, а козаки, загорнувши рукава, взялися вичавлювати з короля офіційне державне визнання факту відновлення київської митрополії.

З іншого боку, пішовши на спілку з козаками, українське православне духовництво спробувало прищепити козакам свій погляд на Москву як на твердиню православ'я. Воно ж доклало багато зусиль, щоб переконати московського царя в тому, що козаки на мають до Москви якоїсь особливої ворожості. Козацтво використало це на власний розсуд. З 1620-х рр. з козацького середовища неодноразово линули промосковські заяви, які, втім, означали лише одне: козаки намагалися залякати Варшаву Москвою й змусити бути її куди поступливішою. Про такий підхід красномовно свідчить той факт, що риторика козаків розходилася з реальними діями.

Приміром, у травні–червні 1622 р. козаки настирливо пропонували королю залучити їх до ймовірної війни з Московією. У 1625 р. вони відрядили чисельний загін для спіль-

Виклик на герць. Худ. А. Кандауров. Гравер Ю. Шюблер

ного з татарами походу на московські землі. Навесні 1630 р. путивльський воєвода писав цареві, що козаки збираються йти *“на Московську державу війною”*. Практично не вичахає козацьке грабіжництво на московському прикордонні та в Полі, що доводило Московію до сказу.

Та найяскравішим показником стала реакція козаків на чергову польсько-московську війну, яка вибухнула в 1632 р. й дістала назву Смоленської. Напередодні війни Москва спробувала перетягнути козаків на свій бік. Посланець царя Григорій Гладкий відвіз їм царську грамоту із закликом *“поклонитися”* й служити цареві проти Речі Посполитої. Але козаки дали посланцеві відкоша, а грамоту відвезли у Варшаву на знак своєї вірності королю.

Однак перед тим, як вкотре продемонструвати на теренах Московії свою військову майстерність, козаки спробували витиснути з Варшави серію важливих поступок. Неабияк посприяло цьому безкоролів'я в Речі Посполитій, яке настало після смерті навесні 1632 р. Зигмунта III. Козаки, як і право-

славна шляхта, вимагали від кандидата на королівський престол Владислава визнати київську митрополію. Залежно від цього шляхта збиралася голосувати. Козаки теж ждали своєї участі у виборах нового короля, а також вирішення купи суто своїх питань. Враховуючи традиційну неспроможність Варшави протистояти Московії без козацького війська, така тактика була найдоцільнішою. Новообраний король визнав київську митрополію, а 6 грудня листовно пообіцяв розв'язати козацькі проблеми на найближчому сеймі.

Українські козаки розпочали активні дії проти московських військ вже в лютому 1633 р. Наприкінці цього місяця кількадесят тисяч козаків разом з військом князя Яреми Вишневецького штурмували Путивль. Однак московська залога вистояла. Так само невдало козаки штурмували Новгород-Сіверський. Але потім справи пішли на лад, і московитам добре дісталось від козацької шаблі.

У березні козаки розпочали методичні набіги на прикордонні московські землі й перегадом оволоділи Валуйками. Зробив це загін на чолі з Яцьком Остряницею-Острянином, майбутнім ватажком козацького повстання 1638 р. Блискуче орієнтуючись на місцевості, козаки зуміли підійти до фортеці непомітно. Місцеве військо очікувало їх з боку Муравського шляху, звідки зазвичай приходили всі нападники. Але цього разу козацький загін діяв нестандартно. Козаки переправилися через Сіверський Донець дуже далеко від Валуйок, а далі йшли глушиною, куди ніколи не навідувалися московські польові сторожі. Козацька атака заскочила гарнізон зненацька. Козаки підпалили острог, і пожежа виявилася такою сильною, що навіть гармати плавився на вежах. Цікаво, що після падіння фортеці грабували її також мешканці сусідніх містечок, підбравши те, чим погребували козаки. Потяг до привласнення чужого майна виявився куди сильнішим за солідарність проти спільного ворога. Зокрема, білгородці відігнали до себе 50 корів, осколяни – близько 200-т.

Білгородцям, однак, не поталанило по-справжньому насолодитися злодійським щастям. Невдовзі вони стали наступною жертвою козаків Яцька Острянина, які після успіху завернули саме в *“білгородські місця”*.

Відбудований на новому місці (на лівому березі Сіверського Дінця) Білгород мав доволі потужну дерев'яну фортецю з 9-ма вежами. Із заходу її прикривала річка, зі сходу – болота. Твердиня мала форму трапеції висотою понад 3,5 м. До двох кутових веж прилягав ще один трикутний дубовий острог з 15-ма вежами, який упирався в болото. Суходолом місто оточував рів.

Облога міста затягнулася на цілий червень. Козакам протистояло 2050 оборонців, які захищалися винахідливо. Час від часу білгородці робили дошкульні вилазки на козацький табір. Так, загонові під командуванням стрілецького голови Варфоломія Хитрого вдалося понищити наготовані козаками для штурму щити, тури, драбини та вбити 78 чол. 20 липня відбувся генеральний штурм, який не приніс перемоги. Роздратовані козаки відійшли від міста й увіч спустошили околиці.

Перед облогою Білгорода 20 тис. козаків на чолі з гетьманом Дорошем Куцковичем у травні брали участь у черговій облозі Путивля. Крім них, у війську налічувалося до 10 тис. інших вояків. 14 травня польсько-козацьке військо підійшло під мур Путивля. Розпочалася тривала облога, основний тягар якої винесли на собі козаки. Вони провели всі підготовчі роботи (викопали шанці, збудували тури), робили підкопи під мур, намагалися підпалити острог та Никитську вежу, стріляли з гармат запальними ядрами та гарматними стрілами. Однак 20-тисячний гарнізон вміло оборонявся, вчасно гасячи підпали. Козаки зазнали чималих втрат. Загинули полковники Сорока й Самоук.

У липні–серпні козаки продовжували нападати на московське прикордоння, а також протистояли вторгненням ворожих військ. Багато в чому завдяки козакам вдалося запобіг-

ти просуванню московитів до Чернігова. У липні польсько-козацькі частини дали бій московському війську при селі Петрушкіні, неподалік Чернігова, й попри поразку зупинили ворога. Інший козацький загін чисельністю 2 тис. душ під командуванням Я. Острянина, полковників Пирського та Оверка 26 серпня атакував Курськ. Бій тривав з четвертої години ранку до самого вечора. Але місцевий гарнізон вистояв, хоча козакам вдалося спалити Стрілецьку вежу.

У липні козацька рада ухвалила рішення про похід на допомогу основному війську короля Владислава IV під Смоленськ, де мала вирішитися доля війни. Київський митрополит Петро Могила благословив козаків. 19 вересня 20-тисячне козацьке військо на чолі з гетьманом Тимошем Орендаренком з'єдналося з основними силами Речі Посполитої.

При цьому козаки немало здивували литовського канцлера Альбрехта Станіслава Радзивила тим, що проходячи через землі Великого князівства Литовського, зовсім не шарпали маєтності шляхти. Однак від чарчини не відмовлялися. Той таки А. Радзивил писав, що поблизу Олики він перестрів козаків *“так вшитих оковитою, а швидше рідною горілкою, що проминаючи карету наповнили її противнючим смородом”*.

Про те, наскільки багато для Варшави важила присутність козаків під Смоленськом, свідчать королівські листи до них зі слізним проханням, аби *“охоче знову повернулися й виступили на неприятеля, і мужністю і відвагою, повні слави своєї виправили помилку”*. Король горював з приводу того, що козаки з-під Путивля відійшли до Переяслава, бідкався, що до цих пір їм не виплачені борги, божився, що вже давно наказав відвезти козацьку платню до Києва.

Після появи козацького війська Владислав IV став почувати себе набагато впевненіше й розпорядився почати розблоковувати Смоленськ від московської армії Михайла Шеїна. Козаки виправдали сподівання. Вони затято билися в битві за Покровську гору, успішно відбивали атаки царського воє-

Яцько Острянин.
Невідомий художник. Початок XVIII ст.

води Прозоровського, брали участь в оточенні обозів військ Прозоровського та д'Еберта, прикривали марш польської армії до нового табору, з успіхом ходили в розвідку. Одним словом – козацтво надзвичайно багато зробило для того, щоб на початку жовтня 1633 р. М. Шеїн зняв облогу Смоленська.

Традиційно козаки тішили своєю винахідливістю. Один з них *“переплив річку й лежав у воді при березу, аж прийшов*

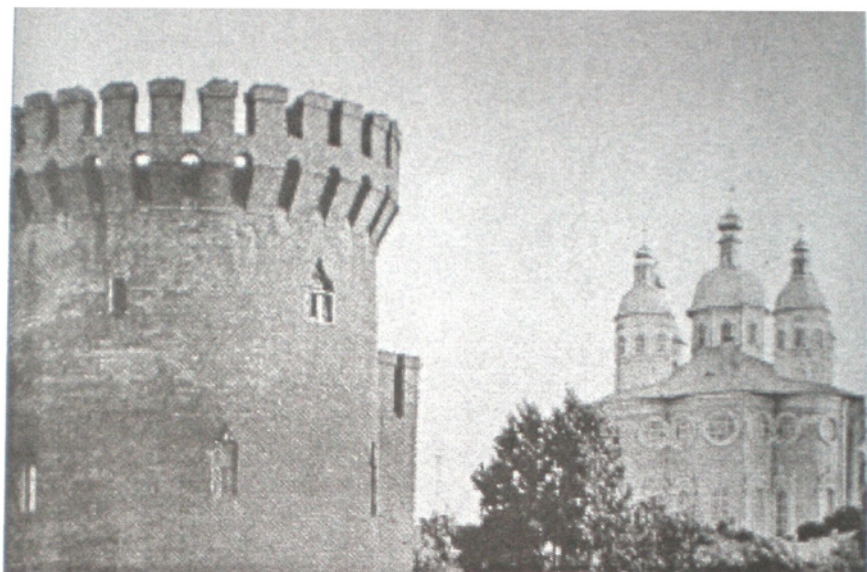

Відпочинок запорожців. *Юзеф Брандт*

до води москвитин”. Тоді козак миттю “його за волосся порвав і вкинув у воду, й так з ним приплив назад”.

Після відходу з-під Смоленська московська армія М. Шеїна засіла в глухій обороні. Подальший успіх королівського війська залежав від того, наскільки надійно вдасться відрізати її від зовнішнього світу. І рухливі козацькі загони були тут просто незамінними. Кілька тисяч козаків входили до складу корпусу О. Пісочинського, спорядженого королем 7 жовтня на дорогобузький шлях для руйнування комунікацій противника. Інша частина козаків вирушила під Ржев, третя – під Калугу. 26 жовтня, як записав польський автор одного зі щоденників походу під Смоленськ, вони *“з-під Смоленська прийшли й стали на іншому боці Дніпра при мостах наших, аби всі шляхи Москві заступити могли”.*

З листопада й аж до половини 1634 р. козаки, як і за старих добрих часів московської Смути, шастали по величезній території від Путивля до Вязьми, тероризуючи місцеве населення та перешкоджаючи постачати під Смоленськ харчі та озброєння.

Одна з веж смоленської фортеці

Одночасно інші козацькі загони були задіяні в надзвичайно важливих справах на Чернігово-Сіверщині та в суміжних районах. Козаки прикривали українські землі від наступів ворожих частин, брали участь у наступальних операціях, тероризували населення московського прикордоння. Без козацьких підрозділів годі було сподіватися на успіх. Представники короля не могли згромадити достатню кількість вояків для відсічі ворогові. Проте тут і козаків не вистачало, оскільки основні їхні сили перебували під Смоленськом. Тому московським військам вдавалося завдавати потужних ударів. У вересні–грудні московити ледь не оволоділи Черніговом, сплюндрували територію між ним та Новгородом-Сіверським, захопили Борзну, спалили Полтаву (крім замку). В обороні цих міст козаки участі не брали.

Натомість у кінці вересня – на початку жовтня козацькі полки на чолі з Лавринком та Пирським відбивали разом з польськими хоругвами напад царського війська на Миргород,

Капітуляція московського війська під Смоленськом, 1634 р.

де зуміли переломити несприятливий перебіг бою й не дати ворогові повністю оволодіти містом. Утім московити оволоділи основним острогом, спалили фортечні стіни, вежі, передмістя та довколишні села. На допомогу оборонцям з Лубен вирушили козаки полковників Пирського, Турського, Матяша Царенка та підрозділи лубенського урядника Позлатовського. 1 вересня відбувся кривавий бій за 10 км від Миргорода. Проте й у ньому перемогу святкували московити. Вони гнали козаків понад три кілометри, захопили прапори, убили полковників Пирського й Турського.

У 1634 р. козакам і польським військам нарешті вдалося опанувати ситуацію на Чернігово-Сіверщині та суміжних територіях. Через це московський цар був позбавлений можливості перекинути звідси війська до Смоленська, де після капітуляції московської армії король Владислав IV рушив далі на схід. Отож 1 березня військо князя Яреми Вишневецького разом з козаками несподівано з'явилося під Севськом. Серед козацьких ватажків значилися новий гетьман

Ілляш, полковники: черкаський – Грицько, чигиринський – Латиш, корсунський – Філоненко, канівський – Данило, полтавський – Яцько Острянин. Облога міста тривала майже два тижні. 5 березня розпочався штурм. 6 січня Я. Вишневецький вислав до міста посланців з пропозицією добровільно скласти зброю й обмінятися полоненими. Та даремно. Наступного дня відбувся вирішальний штурм, але московитам вдалося його відбити, а 12 березня під час стрімкої вилазки ліквідувати підкоп. Невдовзі облогу було припинено.

Тим же макараром відплатив московитам за невдалий штурм Курська Яцько Острянин. Після того, як 12 тис. козаків, а також татари безплідно простояли під цим містом з 4 по 16 квітня, не залишалось нічого іншого, як відвести душу пустошенням навколишніх поселень.

Остання жирна крапка у військових діях на цьому напрямку була поставлена в червні, вже після підписання *“вічного миру”* між Московією та Річчю Посполитою. О 4 годині ранку 8 червня 7 тис. козаків на чолі з Яцьком Острянином та лубенським полковником Оверком несподівано з’явилися під Білгородом й розпочали штурм. На 17 годину основний острог було захоплено й спалено. А спроби оволодіти усім містом тривали до 12 червня. Залога вистояла, але Білгород зазнав страшних руйнацій. Згоріли митниця, Рождественський монастир, 5 церков та, на радість злочинцям, в’язниця. Козаки попалили більшість навколишніх сіл, захопили в полон і вивели в Україну велику кількість людей.

Не дивно, що такі активні дії українських козаків під час Смоленської війни, ганебно програної Московією, викликали величезне роздратування московського царя. Перед війною він сподівався, що козаки стануть під його стяги, а тепер він у гніві зараховував їх до своїх *“споковівку вічних ворогів”*. Таке ставлення до козацтва підсумовувало півторастилітній досвід козацько-московських стосунків.

Післямова

З таким досвідом своїх стосунків з Московією козацтво підходило до переломного моменту всієї української історії – Національно-визвольної війни під булавою Богдана Хмельницького. Періодичні війни та військові конфлікти, розбавлені поодинокими випадками співробітництва проти татар, – такою була їхня головна канва. Козаки ставили Москву в один ряд з іншими сусідами й сприймали її насамперед як традиційного противника Речі Посполитої, держави, до якої була тоді вмонтована більша частина України. Вважаючи себе вірними слугами короля, козаки зі смаком воювали в усіх без винятку його війнах з Московією. Рейди козацьких загонів по Московщині наводили жах на супротивника.

Водночас козаки були завжди готові виступити за московські гроші проти Криму. Так само охоче наймалися вони на військову службу й до інших володарів – молдовського господаря, австрійського імператора, до того ж таки кримського хана.

З кінця XVI ст. козаки пробували розіграти московську карту й для додаткового тиску на Варшаву. Вони лякали короля й шляхту можливістю піддатися цареві чи переселитися в Поле, намагаючись виторгувати поступки. Справжню ціну усім цим заявам показали події Смоленської війни, коли козаки з усією силою навалилися на Московію й стали одним із головних призвідців перемоги Речі Посполитої.

Козацтво пов'язувало своє майбутнє не з переходом під владу московського царя, а з внутрішніми змінами в Речі Посполитій. Пізніше у їхньому середовищі визріє ідея відродження української державності.

ЗМІСТ

Переднє слово	3
Перші сутички	5
Козаки у Московській війні короля Стефана Баторія	11
Козацькі напади на прикордоння Московії	17
За царську платню проти татар	21
Козаки на бойовищах громадянської війни в Московії	26
У поході короля Зигмунта III на Смоленськ (1609–1611)	32
Рейд гетьмана Петра Сагайдачного на Москву	40
Козаки у Смоленській війні 1632–1634 рр.	50
Післямова	61

Що ще почитати

Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – Київ, 1993.

Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – Київ, 2005.

Леп'явко С. Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1998.

У серії “Перемоги української зброї” вийшли друком

Брехуненко В. Морські війни українських козаків. – Київ, 2007.

Готуються до друку

Брехуненко В. Війни українських козаків з Кримом.

Леп'явко С. Козаки на молдовському престолі: козацькі походи в Молдову.

Бульвінський А. Конотопська битва 1658 р.

Книги видавничих проєктів

“Про Україну з гонором і гумором”

та “Геноцид українців”

поширюються в книгарнях, книжкових кіосках, супермаркетах, а також через Українську пошту та Інтернет.

У разі замовлення через Українську пошту та Інтернет книги надсилаються замовнику накладною платнею за *видавничою ціною* плюс послуги пошти (оплата здійснюється на пошті в момент отримання замовником бандеролі з книгами).

Замовлення на придбання книг гуртом і вроздріб від книгарень та приватних осіб приймаються за:

тел.: (04497) 61-350 (цілодобово), 8-067-656-21-49 (цілодобово), (044) 279-45-09 (в робочі дні з 10.00 до 17.00)

Факс: (044) 279-45-09 (цілодобово)

E-mail: wbrekhunenko@ukr.net

Науково-популярне видання

Віктор Брехуненко

**Війни українських козаків
з Росією
до часів Богдана Хмельницького**

Літературний редактор
Юлій Шелест

Художній редактор
Георгій Сергєєв

Коректори
Оксана Шевченко та Наталя Кунець

Комп'ютерна верстка
Ірини Стариковської
uovuniko Huxtom.com

Підписано до друку 05. 07. 2007. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 3,8. Обл. вид. арк. 2,71.

Видавець: ПП Наталія Брехуненко

Дистрибуція: тел. (04497) 61-350, (044) 279-08-53;
факс (044) 278-08-63; моб. 80676562149; wbrehhunenko@ukr.net

Надруковано в ОП "Житомирська облдрукарня"
10014, Житомир, вул. Мала Бердичівська, 17.
Зам. 628

Серії:

Великі Українці

Наші полководці

Перемоги української зброї

За незалежність і соборність

Московська "благодать"

Наша земля

Україна очима чужинців

Кошові отамани

Українки з перцем

І сміх, і гріх

Свята

Пан + Панна

Розбійники

Мисливство та рибальство

Український стіл